

Mellem hovedstad og herregård: Greveparret Jørgen Scheel og Charlotte Louise Scheels forbrug på herregården Gammel Estrup og i København i midten af 1700-tallet

Af ph.d.-stipendiat Kristine Dyrmann, Dansk Center for Herregårdsforskning

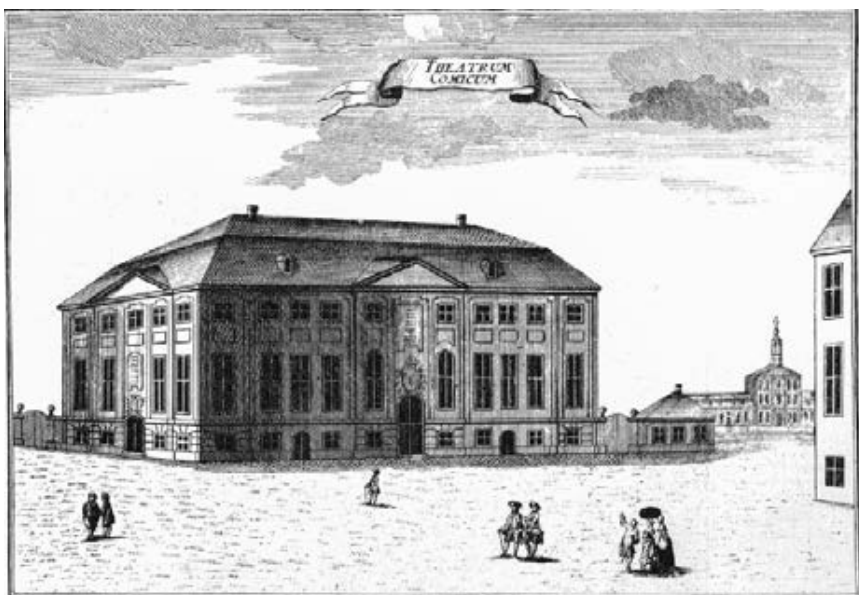
I midten af 1700-tallet hed *Gammel Estrups* ejerpar Jørgen greve Scheel (1718-1786) og Charlotte Louise grevinde Scheel (née von Plessen) (1720-1801). Parret beboede herregården i mere end 40 år, når de ikke tilbragte tid i hovedstaden – greven og grevinden var nemlig aktive deltagere i hoffivet ved Frederik

den 5.s (1723-1766) hof, og derfor boede de i København i vinterhalvåret. Gennem en helt unik samling kvitteringer og regninger fra deres arkiv kan vi få et detaljeret indblik i greveparrets dobbelte livsroller som herregårdsherskab og hoffolk. En vekslende livsstil, mellem fornem repræsentation og mere jordnært dagligliv, afspejlede sig i greveparrets forbrug i både hovedstad og landområde: Regningerne veksler mellem halm til hestene og kvitteringer for tøjvask, betaling for en teaterloge og bestilling af et guldur. Kvitteringer og regninger giver tilsammen et indblik i forbindelsen mellem herregård og hovedstad, og samtidig åbner sporene af hverdagens forbrug for at få øje på herregårdens andre mennesker – de håndværkere og tjenestefolk, som leverede varer til og arbejde på *Gammel Estrup* og i København.

Jørgen Scheel (1718-1786) og Charlotte Louise Scheel (1720-1801) malet i 1753 af Andreas Brünniche (1704-1769). Parrets våbenskjolde henviser til deres fornemme slægter, og herregården Gammel Estrup anes i baggrunden. Greven var blevet udnævnt til kammerherre i 1748 og ridder af Dannebrogordenen året efter. På portrættet bærer han derfor både Dannebrogordenens hvide ordensdragt og kammerherrenøglen ved hoften, mens grevinden er iført en hofkjole i sølvbrokade. Portrættets størrelse og udførelsen af én af hoffets foretrukne malere understreger parrets placering blandt deres samtids elite. Det Nationalhistoriske Museum på Frederiksborg Slot. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Herregårdens forbrug

Interessen for forbrugets kulturhistorie og de genstande, som fortidens mennesker har efterladt sig, er et gryende forskningsfelt i dansk historieskrivning, og samtidig er det et felt, som særligt har fokuseret

Komediehuset på Kongens Nytorv. Det oprindelige teater var brændt ned i 1728, og under den pietistiske kong Christian den 6. (1699-1746) havde man ikke haft et skuespilhus i København. Hans efterfølger, Frederik den 5. (1723-1766), var derimod af en anden holdning. I 1747 blev det ved kongelig resolution besluttet, at København skulle have et "komædiehus". Teatret kom først senere under kongelig protektion. Jørgen Scheel og Charlotte Louise Scheel overværede sandsynligvis teaterforestillinger her under deres vinterophold i København, og måske deltog de også i baller og kortspil efter forestillingerne – de efterladte spor fortæller om ture i teatret i form af kvitteringer for "Sæder i den franske komædie". Kobberstik fra 1748, gengivet i magasinet Før og Nu, 1917. Foto: Wikimedia Commons.

på 1700-tallets nye forbrugsmønstre. Nye varer som sukker, te og kaffe, bomuld og porcelæn blev i denne periode bragt hjem fra Asien, Amerika og De Vestindiske Øer. Nogle herregårdsejere var også plantageejere og tjente dermed direkte på slavedjorte menneskers arbejde i sukkerrørsplantagerne, mens andre herregårdsejere blot havde aktier i handelskompagnier som for eksempel Asiatisk Kompagni. Kolonivarernes indtog i danske hjem og forbrugsvaner i 1700-tallet er kyndigt belyst af etnolog Mikkel Venborg Pedersen, og forbindelserne mellem handelskompagnier og herregårde af historiker Benjamin Asmussen. Fælles for disse værker er et fokus på kolonivarernes tråde fra det globale marked til lokalt forbrug frem for på herregårdens dagligliv i sin helhed.¹

Dagliglivet og de lokale forbindelser er derimod omdrejningspunktet for Annette Hoffs bøger om Karen Rosenkrantz de Lichtenberg (1739-1807) og Gehrdt de Lichtenbergs (1697-1764) forbrug på herregården *Bidstrup*, også i 1700-tallet.² Pragtbyggerier, kunstindkøb og statusforbrug er ligeledes velkendte elementer af elitens forbrug under Enevælden, et element, der også indgår i billedet af Jørgen Scheels og Charlotte Louise Scheels *Gammel Estrup*. Godset *Gammel Estrup* havde i kraft af sit ejerpar forbindelser til hoffet, og samtidig var herregården den centrale ejendom i en større samling af godser, som inkluderede endnu flere lokale landsbyer.

En tredje facet af fortællingen om herregårde og forbrug i 1700-tallet, som særligt engelske, finske og svenske historikere har sat fokus på, er herregårdens placering som et centralt led i at bringe luksusvarer til landområderne eller omvendt at beskæftige

lokalområdets håndværkere.³ Den engelske herregårdsforsker og forbrugshistoriker Jon Stobart peger på 1700-tallet som en brydningstid mellem social distinktion – også kaldet statusforbrug eller selviscenesættelse – som motiv for forbruget og en ny strømning, delvist ansporet af de nye varer fra kolonierne, en øget rigdom fra handlen og nye samfundsidealer under udvikling; nemlig hjemmets komfort.⁴ Brydningen mellem statusforbrug og hjemlig komfort kan også spores i det danske materiale fra *Gammel Estrup*.

De kvitterede regninger, som danner baggrund for denne undersøgelse, stammer fra *Gammel Estrups* godsarkiv, hvor kasse efter kasse dokumenterer 40 års forbrug til hverdag og fest. Ud af arkivets mere end 2.500 kvitterede regninger er her udvalgt to nedslagspunkter: først tidsperioden 1750-1753, som vi skal dykke ned i et detaljeret studie af. Kvitteringerne fra disse år er opbevaret i den samme arkivkasse, inddelt i læg med hvert års kvitteringer sorteret for sig. Materialet i disse læg skildrer måned for måned greveparrets forbrug og derigennem menneskene omkring dem.⁵ Fra disse år er dog kun gemt omkring 550 kvitteringer, og forbruget må derfor formodes at have været større, end hvad vi her kan få indblik i. Med et spring frem i tiden til den næste arkivpakke og et mindre detaljeret, men dog informationsrigt læg fra 1762 til 1768 dannes et indtryk af greveparrets vaner over tid. Persongalleriet, som her udfoldes, fortæller blandt andet om kusken, vaskekone og den franske galanterivarehandler. Nogle af disse personer har det været muligt at opspore i andre kilder, mens andre kun nævnes på kvitteringen med navn og en beskrivelse af den vare eller ydelse, der er be-

talt for, og i flere tilfælde har jeg derfor udledt personens profession fra kvitteringens varebetegnelse. Det er givetvis ikke altid en præcis metode, men til trods for kildematerialets mangler indeholder det en unik mulighed for at sætte navn og fortælling på de mennesker, der befolkede og handlede med fortidens herregård.

Byliv og hoftilværelse

I midten af oktober eller begyndelsen af november rejste grevparret Scheel og deres hushold med vogne og oppakning fra *Gammel Estrup* på Djursland mod hovedstaden på Sjælland. Det rejsende selskab lejede en vogn til tjenestefolkene, skiftede heste undervejs og betalte gebyrer for at passere gennem byer og over broer – alle disse udgifter, ”broepenge” og ”oldermandspenge”, viser således rejseruten. Man medbragte ikke vogne og heste til hele husholdet, og på vejen over Fyn fik nogle af tjenestefolkene kørejlighed med lokale bønder.⁶ Gennem kvitteringerne for rejsen får vi et indblik i, hvordan husholdet flyttede sig fra land til by: Jens Lund, der ikke underskrev sig som hushovmester, men kvitterede så mange regninger, at han må antages at have udfyldt en sådan funktion i husholdningen, rejste alene til hovedstaden sammen med husholdets kok. Kokken og hushovmesteren indleverede separate regnskaber for deres rejse, som gik forud for resten af selskabets ankomst til København. På vejen til hovedstaden købte kokken krydderier, og hushovmesteren sørgede for barbersæbe og rødter til at lave te af til herskabet,⁷ og på denne vis forsøgte de ansatte at være på forkant inden grev Jørgen Scheels og grevinde Charlotte Louise Scheels vinterophold i København.

At eliten vekslede mellem at bo på landets herregårde og deltage i livet ved hoffet i hovedstaden, er en velkendt praksis i britisk eller europæisk kontekst.⁸ I dansk sammenhæng er denne dobbelte livsstil også forventelig, men som jeg indledningsvis skitserede, har undersøgelserne af 1700-tallets herregårdsherkskab enten fokuseret på livet på herregården eller på livet i byen. En undtagelse er Jens-Henrik Koudals *Grev Rabens Dagbog*, men her skifter grev Raben mere permanent sin bopæl fra hovedstad til herregård, da han skruer ned for karrieren ved hoffet.⁹ Skiftet mellem byens ”sæson” og sommerens landliggerliv kendes derfor i dansk sammenhæng først og fremmest fra 1800-tallets godsejerstyre, selvom netop opførelsen af bypalæerne i Frederiksstad i 1700-tallet vidner om, at Enevældens hofliv krævede adelens tilstedeværelse i byen.¹⁰ Når 1700-tallets grevepar fra *Gammel Estrup* sammen med deres søn, Christen Scheel (1743-1771), ankom til København, havde de over et par uger overnattet på kroer og hos familiemedlemmer, som man benyttede rejsen til at besøge. Rejsen til København tog derfor sammenlagt 14 dage, dog inklusive en uges ophold hos familiemedlemmer på Fyn, og man ankom til København i november.¹¹ Jørgen Scheels og Charlotte Louise Scheels kvitterede regninger, der år for år dokumenterer overfarten fra Djursland til København, viser dermed, at ”sæsonen” også fandtes i 1700-tallet, og den lader til at have varet fra oktober eller november til april måned, hvor grevparret betalte deres regninger i København, inden turen igen gik hjem til Djursland.

København var først og fremmest den enevældige konges hovedstad, det var her, hoffet, flåden, militæ-

Kongeparret Frederik den 5. (1723-1766) og dronning Louise (1724-1751) udgjorde omdrejningspunktet for hoffets liv i hovedstaden frem til dronningens død. Dronning Louise var meget populær, og hun holdt ligesom sin mand af baller og teater. Efter fem år som dronning havde den engelskfødte dronning født fire børn og var gravid med et femte, da hun døde i barselseng omkring nytår 1751. Dronning Louise og kong Frederik den 5. Malerier af Carl Gustaf Pilo, 1747. Fotos: Statens Museum for Kunst og Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

ret og handlen havde deres centrum. Under vinteropholdene i København deltog greveparret Scheel i livet ved hoffet. Jørgen Scheel var kammerherre, få år senere blev han medlem af Gehejmerådet, der svarede til Statsrådet, og mod slutningen af sin karriere opnåede han både at blive hovmester for kongens søn og overstaldmester for kongens stalde. Her var altså tale om en mand, der forstod at begå sig ved hoffet og lykkedes med at skabe sig en karriere ved hoffet. Greveparrets senere regninger fra 1760'erne viser, at de deltog i jagter,¹² hvorimod de tidlige regninger fra 1740'erne nævner, at de lejede en loge i "den franske komedie".¹³ Det teater, vi i dag kender som Det Kongelige Teater, var blevet genåbnet i 1748 som "den franske komedie". Bygningen var brændt ned i 1728 og havde været lukket i over 20 år, men både før og efter nedlukningen spillede man franske teaterstykker med fokus på komik, dog undertiden i dansk oversættelse, som kunne være udført af daværende universitetsprofessor Ludvig Holberg (1684-1754). Da teatret genåbnede i december 1748, havde det også en fransk instruktør, men herudover havde teatret nu kongelig bevågenhed. Grev Jørgens og hans hustru, Charlotte Louises, kvitteringer viser, at de fik syet festdragter, og grevinden fik sat hår under deres ophold i København, og det er således muligt, at greveparret også har deltaget i festerne på teatret.¹⁴

Sørgevifter og hverdagsdragter

Frederik den 5., som var blevet konge i 1746 og skulle vælge at forfremme Jørgen Scheel til kammerherre i 1748, Dannebrogssridder fra 1749 og gehejmeråd fra 1758, var glad for at gå i teatret, for selv at spille skue-

spil, for jagt og for maskeballer.¹⁵ Og ønskede man at bevæge sig opad på hoffets karrierestige, måtte man deltage i festlighederne. I januar måned var der tradition for at afholde maskebal, men i vinteren og det tidlige forår 1752 bar greveparrets forbrug præg af en mere sørgelig anledning til at få fremstillet nye hofdragter: Den uhyre populære dronning Louise (1724-1751) var død i barselsseng i december 1751,¹⁶ og i det følgende forår bestilte grevinde Scheel sorte sørgekjoler hos skrædderen. Greveparrets sorte vogn blev repareret, så de kunne udvise behørig sorg, når de bevægede sig gennem byrummet, og grevinden bestilte desuden en halskæde af sorte perler og flere sørgevifter hos den franske galanterivarehandler Les Frères Martin.¹⁷ Sørgevifterne var både en del af dragten og også en nødvendig rekvisit, når man som medlem af hoffet og respektfuld undersåt måtte vise sin samhørighed med kongefamilien ved at besøge dronningens lig, der lå på *castrum doloris* – traditionen tilsagde, at den afdøde kunne ligge til skue i op

Gammel Estrup var hovedsæde i Scheelernes godsimperium. Greveparret Jørgen og Charlotte Louise Scheel boede her, når de opholdt sig på Djursland om sommeren, og de brugte betydelige summer på at ombygge og indrette herregården. Gammel Estrup var båndlagt som stamhus, hvilket betød, at herregården ikke kunne pantsættes. Desuden skulle den gå udelt i arv. Parrets andre fem herregårde udgjorde tilsammen grevskabet Scheel, som ud over grevetitlen indbragte dem skattefrihed for noget af deres jord. Foto: Hans Henrik Tholstrup.

mod seks uger, når der var tale om en kongelig person, og lugten har nok gjort sørgøviften til en værd-sat rekvisit.¹⁸ Såvel i glædelige som i sørgelige tider måtte man udvise behørig stand og hofetikette, og således demonstrerede greveparret gennem forbrug og ritualer deres loyalitet mod den enevældige konge og deres deltagelse i sorgen over dronningens død.

Jørgen Scheel var i 1749 blevet udnævnt til ridder af Dannebrogordenen, og i 1753 fik han og Charlotte Louise Scheel fremstillet et stort dobbeltportræt, som viser parret i al deres velmagt – det billede, der indleder denne artikel. Greven er på billedet iført Dannebrogordenens ordensdragt med kammerherreneglen hængende i siden, mens grevinden står ved hans side iført en sølvgrå hofkjole.¹⁹ Greveparret blev malet flere gange i deres levetid af rigets fremmeste malere, hver gang iført fornemme klæder. Livet i København i vinterhalvåret indebar dog også mere afslappede stunder. Under vinteropholdene i hovedstaden bestilte greveparret ofte nyt tøj, og blandt grevindens skrådderregninger træder én type kjole særligt tydeligt frem; en adrienne, eller løstsiddende kjole, som bestod af jakke og nederdel. Sættet kunne være fremstillet af uldent eller quiltet materiale eller af bomuld – en ny kolonivare, som netop i første halvdel af 1700-tallet vandt indpas på det danske og europæiske marked.²⁰ Grevindens kvitteringer nævner både "hvid uld", "gingham", en indonesisk stoftype med striber, og blomstret bomuld som materialer.²¹ Der var således tale om både fornemme og mere moderne stoftyper bragt hjem gennem handlen med Asien, men samtidig var dragtens snit og materialernes kvalitet blødere og mere behagelige end hofdragterne på det officielle portræt.

En adrienne blev typisk båret i hjemmet eller under graviditet, da denne type "morgenkjole" gav mulighed for at bære et mere åbent korset.²² Greveparret fik imidlertid ingen fælles børn, så kjoletypen blev ikke nødvendigvis båret, fordi grevinden var gravid. Regningerne for de mange adriennekjoler minder os således om, at 1700-tallets hofelite også havde hverdagsstunder og behov for afslappede klæder – allerede nogle årtier tidligere havde Ludvig Holberg bemærket, at kvinderne var svært glade for adriennekjolen, uden at nævne dens bløde snit som forklaring.²³ Blandt grevens kvitterede regninger optræder også tøfler og natskjorter. Hverdagsforbruget, som vi ser repræsenteret i de minutøst arkiverede kvitteringer, giver os dermed et indblik i greveparrets hjemmeliv og understreger forskellen mellem frontstage og backstage, som sociologen Erving Goffman kalder forskellen mellem vores selvrepræsentation udadtil og indadtil.²⁴ Tøjet med de rette folder, pudderet og de høje hæle på dobbeltportrættet, malet da greven tog et skridt fremad i karrieren – sat over for den uldne hjemmedragt, natskjorten og tøflerne, som kunne hjælpe med at holde varmen om vinteren i et københavnsk byhus.

Luksusvarer og byggeprojekter

Både de fornemme og de mere afslappede klæder blev i København syet af skræddere med både danske og internationalt klingende navne – grevindens kjoler var således fremstillet af Wilhelm Holm og Levin Hoptmann, mens Gebrüder Westervoll stod for at levere øreringe lavet af voks.²⁵ Grevens tøj blev fortrinsvis syet af Nikolaj Rasmussen, som syede for Jørgen Scheel igennem flere år.²⁶ Når parret i for-

år rykkede tilbage til Djursland, skiftede de samtidig skrædder – Christen Lindberg fra Liltved, en landsby nær *Gammel Estrup*, stod nu for grevens tøj. Lindberg syede flere skjorter og omsyede grevens tøj, mens helt nye sæt fortrinsvis blev syet i byen.²⁷ Det betød dog ikke, at luksusforbruget var afsluttet, når greveparret drog på landet: Jørgen Scheel og Charlotte Louise Scheel fik også leveret varer til herregården – pudder og en paryk ankom med skib til Randers, mens grevinden flere år i træk fik leveret "feine dame strumpfen", damestrømper i silke, fra Hamborg.²⁸ I modsætning til forbruget hos Karen Rosenkrantz de Lichtenberg fra herregården *Bidstrup*, der ikke lå langt fra *Gammel Estrup*, fik greveparret Scheel altså først og fremmest fremstillet deres tøj i København, og de bestilte særlige varer som parykker, silkestrømper og pudder hjem til herregården fra både hovedstaden og fra Hamborg. Dette kan måske hænge sammen med, at parret, i modsætning til Karen Rosenkrantz de Lichtenberg, tilhørte den øverste adel, der havde sin gang ved hoffet.²⁹ Scheelernes økonomi var tilsvarende større, idet Jørgen Scheel rådede over fire godser – han solgte dog det ene i 1754.³⁰ Grevens position som kammerherre og hvid ridder stillede krav til, at parrets påklædning måtte passe ind på øverste niveau i riget, og samtidig havde de adgang til både hovedstadens markeder og et netværk, der også strakte sig til Hamborg.

I en tid hvor handel og indkøb ofte blev foretaget gennem venner og bekendte – det, Jon Stobart har kaldt "shopping by proxy" – kunne et sådant netværk af leverandører også være værdifuldt i sociale sammenhænge. Grevinde Scheel bestilte eksempelvis varer fra Hamborg på vegne af en anden adelig kvinde

fra en af rigets fornemste familier, geheimerådinde Reventlow.³¹

De fornemme leverancer af strømper, parykker og parfume betød dog ikke, at man udelukkende købte specialfremstillede varer fra internationale leverandører i storbyen og dagligdags varer i lokalområdet. Specialiserede håndværkere, såsom en skrædder, en maler og flere bygningshåndværkere, var også bosat i lokalområdet omkring herregården. Landsbyen Liltved tæt ved *Gammel Estrup* lader til at have været hjem for skrædderen Christen Linber eller Lindberg, der reparerede grevens tøj og fremstillede tøj til både "den unge greve", grevinden og tjenestefolkene, og for herregårdens faste maler.³² Det var håndværkeren og maleren Christian Ulrich Milan.

Milan arbejdede som maler for familien Scheel fra 1735 til midten af 1760'erne.³³ Hans far var en indvandret hollandsk handlende fra Amsterdam, og Milans regninger i *Gammel Estrups* godsarkiv er alle skrevet på tysk. Her var tale om en højt specialiseret maler, som malede et fuldfigurs billede af grev Jørgen med udgangspunkt i et portræt, som greven havde fået fremstillet i Paris under sin dannelsesrejse. Dette maleri hænger i dag på *Løvenholm*.³⁴

Milan antages også at være maleren bag de flotte vægpaneler, som fortsat i dag er at finde på *Gammel Estrups* første og anden sal – og en kvitteret regning for maling af vinduer, paneler og døre fra 1754 peger i retning af, at denne formodning holder stik.³⁵ Regningen viser også, at Milan netop var husets maler; i samme ombæring som panelerne malede han vejrhønen på hovedbygningen og en dør i ladegården. En tredje specialiseret håndværker med tilknytning til herregården var Søren Snedker, som også boede i

Liltved.³⁶ Ligesom på *Bidstrup* var herregårdens forbrug med til at holde de lokale håndværkere beskæftiget, men greveparrets kontinuerlige renoveringer af ikke bare *Gammel Estrup*, men også deres andre herregårde i området, *Ulstrup* og *Scheel* (i dag *Sostrup*), var måske i endnu højere grad, end det var tilfældet på *Bidstrup*, med til at tiltrække specialiserede håndværkere som Milan, der blev i området over en længere årrække. Bygmesteren Nicolaus Heinrich Riemann og murermester Christian Mørup arbejdede dog på ombygningerne af begge herregårde.³⁷

Indkøbsvanerne skiftede altså, når greveparret flyttede bopæl fra Københavns internationale forhandlere til lokalområdet omkring *Gammel Estrup* på Djursland. Deres forbrug bar præg af de store byggeprojekter, som de igangsatte på herregården *Gammel Estrup* og senere på den nærliggende herregård *Ulstrup*, som i 1760'erne blev renoveret med henblik på at bruge stedet som bolig for deres søn. Til disse projekter og til andre, mindre leverancer benyttede de sig i højere grad af lokale leverandører.

Christian Ulrich Milan arbejdede som maler på Gammel Estrup i mere end 40 år, og flere detaljerede regninger i arkivet fortæller om hans arbejde. Maleren istandsatte både døre, vinduesrammer og en vejrhane på herregården, men flere af herregårdens fine paneler og dekorationer på dørene tilskrives også ham. Et eksempel er dette panel med motiver inspireret af italiensk maskekomedie – måske en henvisning til herskabets liv ved hoffet i København? Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Til byggeprojekterne hyrede greveparret dog også en person udefra, bygmester Heinrich Riemann, som var uddannet i Tyskland og havde arbejdet for flere adelsfamilier i Danmark. I 1750'erne udførte han ombygninger på Scheel-parrets ejendomme over flere år – blandt andet blev der indrettet køkkener og rum til tjenestefolkene i *Gammel Estrups* nordfløj.³⁸

Leverandørerne kunne af og til blive betalt, flere år efter at ydelsen var leveret, som da Anna Zimmermanns fra Randers omkring 1751 modtog betaling for en børnebog, hun havde solgt til greveparret seks år tidligere.³⁹ I kraft af sin stand og sin åbenlyse økonomiske formåen, som lå langt ud over, hvad en almindelig handlende kunne spendere, kunne greven altså trække en stor kredit hos sine handelskontakter. Den kostbare livsstil har muligvis trukket vekslers på økonomien, i hvert fald valgte Jørgen Scheel i denne periode at afhænde endnu en af familiens ejendomme.⁴⁰ Men med til billedet af det overdrådige forbrug hører dog også de lokale håndværkere, som modtog bestillinger fra herregården og derved blev fastholdt i området over mange år, og de loyalitetsbånd, der blev skabt mellem greveparret og deres faste leverandører.

Temaskiner og nye uniformer

Ud over de store byggeprojekter og indkøb af parykker og parfume var livet på herregården også præget af hverdagen. Hestene skulle have halm, og tjenestefolkene deres betaling.⁴¹ Man hentede jævnligt varer i områdets større byer, Randers og Aarhus; en fast leverandør af vin var eksempelvis C. Weigner i Aarhus, mens pomeransfrugt blev indkøbt fra Randers.⁴² Sorterer vi kvitteringerne efter, hvor de er underskrevet, viser langt de fleste kvitteringer fra

opholdene på Djursland sig at handle om transport; kusk F. Lorenzen og de ansatte Søren Pedersen og Chresten Laursen blev jævnligt betalt for transport, og nogle få gange om året drog herskabet på jagt, en enkelt gang til *Fussingø*, en anden gang til *Frijsenborg*, og ellers gik man på jagt på eget gods.⁴³ Samtidig bekræfter kvitteringernes fordeling billedet af sommerens landliggeliv over for vinterens selskabsliv i byen, som det kendes fra senere perioder.⁴⁴

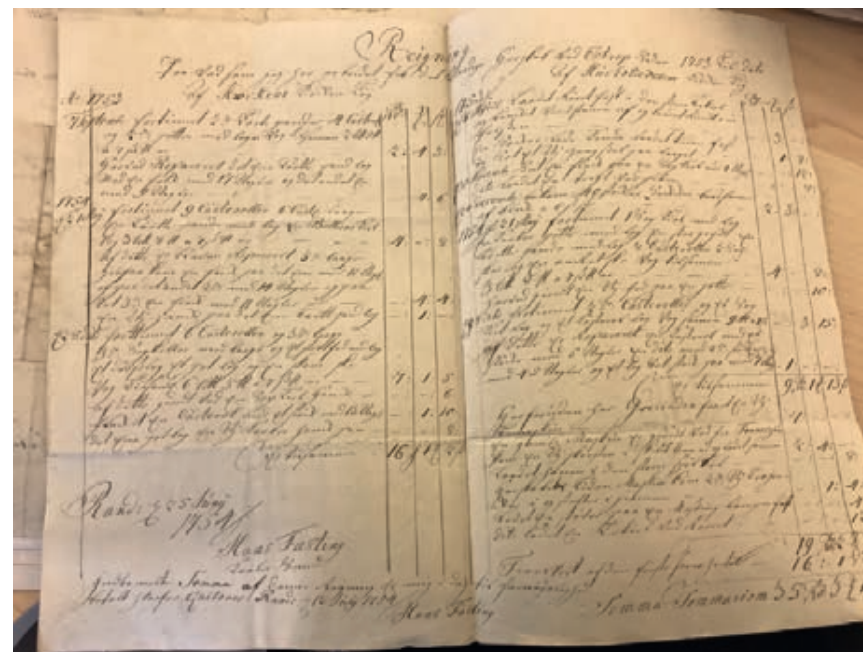
Hverdagens udgifter giver dog også en helt unik mulighed for at få et indblik i, hvem herregårdens beboere var, ud over herskabet: Søren Pedersen, Chresten Laursen og F. Lorenzen blev betalt for transport, der blev syet nye uniformer til lakajer og hushovmester, og andre ansatte havde udlæg for arbejde i marken.⁴⁵ Af vaskekonens regninger for vask af tjenestefolkenes tøj fremgår det, at stuepiger, lakajer, hushovmester og køkkendrenge havde deres gang i hovedbygningen.⁴⁶ En skrædderregning fortæller, at "Herskabets Folk" blandt andet hed Carl, Olle, Frans, Per, Wilhelm, Hendrik, Rasmus, Chresten Laursen og Eyler. Andre kvitterede regninger viser, at seks af de ni nævnte mænd havde udlæg for transport – Søren Pedersen, Chresten Laursen og Frans Lorenzen er allerede nævnt her ovenfor. Det er altså meget muligt, at disse folk har arbejdet som løber, kusk eller karl på *Gammel Estrup*.⁴⁷

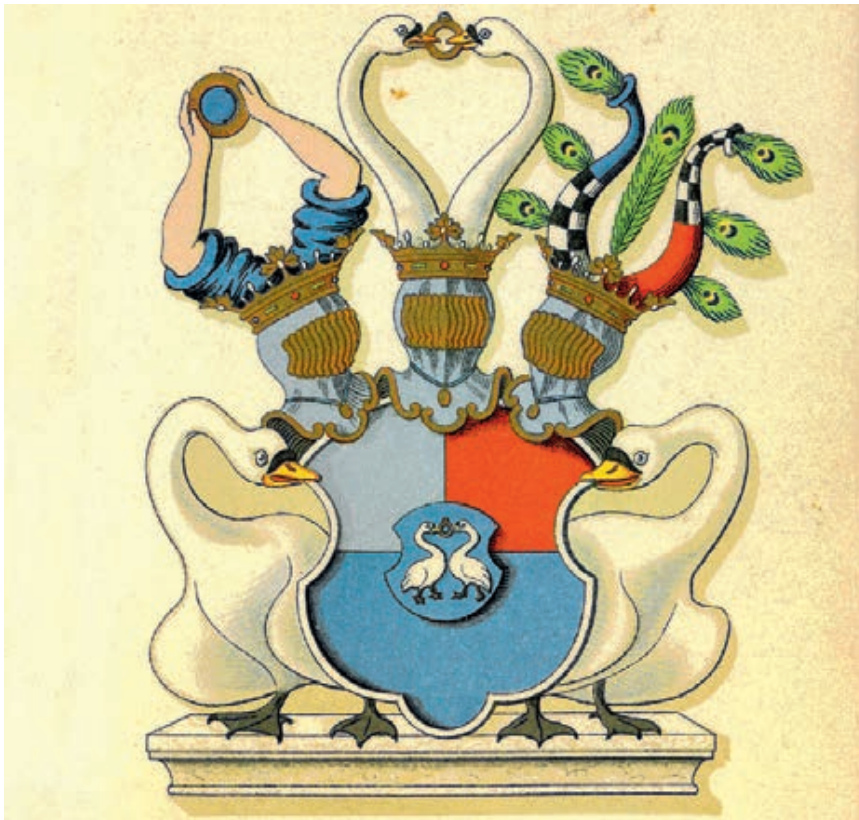
Nogle ansatte har selv efterladt sig meget få kvitteringer, men kan alligevel spores gennem andres forbrug: Kobbersmedens reparation af temaskiner og suppegyrder afslører, at også en husholderske og en guvernante var ansat på herregården, idet de begge nævnes på regningen – guvernanten fik installeret grevindens aflagte temaskine i sit kammer, da

grevinden fik leveret en ny samovar.⁴⁸ Indkøbet af lindetræer og et valnøddetræ minder os om, at også en gartner var nødvendig i en stor husholdning som *Gammel Estrup*, og at mange af herregårdens madvarer kom af egen produktion, og kokkedrengens skindbukser fortæller om et fysisk hårdt arbejde, der krævede slidstærkt tøj.⁴⁹ I en periode hvor man endnu ikke havde folketællinger, får vi således her et indblik i, hvem herregårdens tjenestefolk, de arbejdere, som fik maskineriet til at køre, var. Et reglement for tjenestefolkene på herregården fra 1740 giver et bredere overblik over, hvem man havde ansat på Jørgen Scheels fars tid, men gennem kvitteringerne for uniformer, vasketøj og køkkentøj får vi også knyttet glimt af arbejdsopgaver og hverdag til de ansatte.⁵⁰

Springer vi lidt frem i tid, viser en skrædderregning fra 1754, at tjenerne fik syet uniformer i Ran-

Kvitteringerne i Jørgen og Charlotte Louise Scheels arkiv giver hidtil uopdagede glimt af tjenestefolkenes tilstedeværelse og arbejdsopgaver på herregården Gammel Estrup i midten af 1750'erne. Et eksempel er denne dobbeltsidede regning for reparation af "Kockens Kiöcken-Toy" og "Husholderskens Kiöcken-Toy", underskrevet af kobbersmeden Hans Fasting fra Randers: Ud over at fortælle om en kok, der behøvede mange kobberkasseroller og alskens forme til at producere de mange retter til herskabets middagsbord, fortæller regningen, at både en husholderske og en guvernante arbejdede på herregården. Husholdersken rådede over egne kasseroller, mens guvernanten fik installeret grevindens aflagte samovar eller temaskine. Kvittering for reparation af køkkentøj, 1754. Gammel Estrup Godsarkiv. Foto: Kristine Dyrmann.

ders. Et årti senere blev der ligeledes fremstillet dragter af blå uld med kamelulds-dekorationer og blå silkekanter til forridder og lakaj.⁵¹ Af en tredje regning fremgår det, at portnerne i herskabets bolig i København bar blå kapper, og fra vaskekonens kvitteringer ved vi, at stuepigerne var udstyret med blå forklæder og blå hovedtørklæder sammen med særk og jakke.⁵² Lakajernes, portnernes, stuepigernes og hushovmesterens blå uniformer afspejlede den blå farve i Scheel-familiens våbenskjold, og uld og silke fremviste familiens status for beskueren, når herskabets karet kørte gennem landskabet med uniformerede løbere stående bagpå. Ligesom de mange ombygninger af herregården, familiens flere hundrede år gamle hjem, trækker uniformerne på familiens historie og status som adel. Men Scheelernes forbrug var ikke kun præget af et ønske om at demonstrere status og magt, det indebar også helt dagligdags fornødenheder som rent vasketøj eller halm til hestene. Endelig indikerer temaskinen samt vinterens indkøb af krydderier, kaffebønner og dråber fra apoteket sammen med hushovmesterens håndtering af husholdningen i retning af et ønske om at leve et komfortabelt liv med nye kolonivarer.⁵³ Herregårdens forbrug var således en blanding af, hvordan man

Scheel-familiens våbenskjold. Tjenerstabens blå uniformer har sandsynligvis været farvet i samme blå tone som deres herskabs våbenskjold. Fra Anders Thiset, Danmarks Adels Aarbog, 1901. Foto: Wikimedia Commons.

ønskede at tage sig ud for omverdenen, og hvordan hverdagens levede liv udfoldede sig i praksis. Og forbruget involverede også en række tjenestefolk, som med deres tilstedeværelse på herregården, eller ved deres ærinder i lokalsamfundet og i hovedstadens bybillede, var med til at understrege greveparret Scheels status, samtidig med at de rent praktisk fik hverdagen til at fungere.

Distinktion og komfort mellem herregård og hovedstad

Når greveparret Jørgen Scheel og Charlotte Louise Scheel med deres husholdning rejste til København for at tilbringe vinteren i hovedstaden, ventede en sæson med selskabelighed ved hoffet forude. Jagter, selskaber og besøg i teatret har sat sig spor i det grevelige forbrug. Livet ved hoffet indebar også, at man sørgede, når en kongelig person døde, og dette var tilfældet i vinteren 1750-51, da Frederik den 5.s dronning, Louise, gik bort. Ved den eneældige konges hof viste man således sin loyalitet mod kongen gennem deltagelse i hofsorgen. Livet i hovedstaden bestod dog ikke kun af hoffester. En betydelig del af forbruget under greveparrets vinterophold gik til fremstillingen af nyt tøj, men her var – i modsætning til hvad vi måske forventer af et par drevne hoffolk, i hvert fald for grevindens vedkommende – tale om behageligt tøj. Kjoler af den behagelige, løstsiddende type adrienne optræder hyppigt blandt kvitteringerne, og således mindes vi om, at hverdage var der flest af, også for 1700-tallets hoffolk. Denne side af livet i København fortæller om en stigende komfort i hjemmelivet, som eksisterede sideløbende med det pompøse hoffiv.

Under opholdene i storbyen var herskabets forbrug præget af personligt udstyr, tøj og smykker til brug ved hoffets fester og teaterforestillinger. Her var det den personlige udstråling og evne til at begå sig, der gjorde udslaget for, hvor man befandt sig i hoffets netværk, og hvilken forbindelse man knyttede til hoffets centrale person – kongen. Parrets vinterbolig er svær at lokalisere, måske fordi den var mindre vigtig, idet parrets repræsentation foregik uden for hjemmet, på kongeslottet og ved hoffet. Forbruget viser tegn på en opdeling mellem komfortabel hjemmeliv og den overdådighed, som var påkrævet i greveparrets professionelle liv, der i høj grad var knyttet til parret som personer.

Når de rykkede hjem på herregården i Jylland, indtog Jørgen greve Scheel og Charlotte Louise grevinde Scheel imidlertid en central position i lokalsamfundet – her repræsenterede de både deres egen slægt og rigets ledelse, og statusforbruget tog derfor en anden form: Pragtbyggerier, inklusive indretningen af overdådige gemakker, liberier til tjenerstaben og jagter i lokalområdet kan alt sammen tolkes som statusmanifestationer rettet mod det omgivende samfund. Greveparret fik fremstillet færre nye dragter. I stedet kastede parret sig her over at ombygge herregården *Gammel Estrup* og den nærliggende *Ulstrup*. Håndværkere og erhvervsdrivende arbejdede ofte for herskabet over flere år, og herskabet kunne omvendt også vente med betalingen, da de nød kredit hos deres faste leverandører. Gennem pragtbyggerierne, der ikke blot gjaldt *Gammel Estrup*, men også flere andre af herskabets godser, fremviste parret deres tilstedeværelse og autoritet som kongemagtens repræsentanter i lokalområdet. Gennem jagten, der

var et adeligt privilegie, fremviste de stand og magt, mens tjenerstabens blå uniformer mindede det omgivende samfund om familien Scheels lange historie som autoritet og magthaver i lokalsamfundet.

Kvitteringerne fortæller dog også en anden historie, en historie om, at herskabets hverdag løb rundt takket være en stab af tjenestefolk, løbere, kuske og køkkenpersonale. Også på herregården præger hverdagen forbruget, og vi får her et sjældent indblik i de ansatte og deres opgaver. Vaskekone Elena Hørups sørgede for rent tøj til stuepiger, lakajer, hushovmester og køkkendreng – og heraf kan vi se, at uniformerne på herregården var præget af den blå farve, som også går igen i greveparrets våbenskjold. Tjenestefolkene var således med til at få hverdagens maskineri til at fungere, og samtidig fremviste de herskabets status for omverdenen.

Herregårdens forbrug både på landet og i byen var altså på samme tid præget af et statusforbrug, der markerede greveparrets sociale position øverst i samfundet, og af hverdagens komfort, understreget af behagelige klæder, rent tøj og nye kolonialvarer – og samtidig åbner forbruget for en verden og en hverdag befolket af grever og grevinder, håndværkere, galanterivarehandlere, vaskekoner og tjenestefolk.

Jørgen greve Scheel er på Gammel Estrup kendt for sine mange portrætter. De giver indtryk af en mand, der forstod at skabe sig en position ved hoffet, blandt andet gennem sit forbrug. Her er greven malet af den svenske kunstner Carl Gustaf Pilo (1711-1793) omkring 1750. Pilo var ansat ved hoffet i København, hvor han var en meget efterspurgt maler. Han er beskrevet som en af de største rokokomalere i dansk sammenhæng, kendetegnet ved sin løse stil med brede penselstrøg og lyse farver. Gennem valget af Pilo som portrætmaler viste Jørgen Scheel både smag og status. Foto: Gammel Estrup Danmarks Herregårdsmuseum.

Noter:

- 1 I Venborg Pedersen: Mikkel, *Luksus – forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013 vises de koloniale forbindelser i indretningen af herregården Lille Hesbjerg, s. 117-131. Benjamin Asmussen, *Kinajafarnerne*, København 2019.
- 2 Hoff, Annette: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber – Hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens 2009. Se også samme forfatter: *Gehrdt de Lichtenberg – Storkøbmand, gods-ejer, pengeudlåner og fabrikant*, Horsens 2007. Gehrdt de Lichtenberg drev ikke handel med oversøiske destinationer, men han ejede dog aktier i Asiatic Kompagni, s. 50.
- 3 Ulväng, Göran: "Klubade stolar och bord: Auktionshandel med möbler 1720-1890", i: Andersson, Gudrun og Nyberg, Klas: *Kommers – historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Uppsala 2010, s. 101-113. Ilmakunnas, Johanna og Stobart, Jon (red.): *A Taste for Luxury in Early Modern Europe*, London 2017. Stobart, Jon og Hahn, Andrew: *The Country House – Material Culture and Consumption*, Historic England 2016. Ilmakunnas, Johanna: *Et ståndsmässigt liv: Familjen von Fersens livsstil på 1700-talet*, Helsinki 2012.
- 4 Stobart, Jon og Rothery, Mark: *Consumption and the Country House*, Oxford 2016, s. 262-271.
- 5 Rigsarkivet, Landsarkivet for Nørrejylland: Gammel Estrup Godsarkiv. Pakke 48: Kvitterede regninger 1751-1756. Herefter henvises til materiale fra denne arkivkasse ved at angive kvitteringens dato og så vidt muligt ydelse, navn og sted.
- 6 Rejseregnskab underskrevet af F. Lorenzen, København 30. oktober 1751.
- 7 Rejseregnskab underskrevet af Jens Lund, København 19. november 1751. Om hushovmesterens funktion se Stobart, Jon of Rothery, Mark: "Senior Servants: Managing the Household", i: *Consumption and the Country House*, s. 187-194.
- 8 Se for eksempel Greig, Hannah: *The Beau Monde, Fashionable Society in Georgian London*, Oxford 2013, s. 2-3.
- 9 Koudal, Jens-Henrik: *Grev Rabens Dagbog, Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet*, Odense 2007, s. 77, s. 135, s. 143.
- 10 Boeskov, Signe: *Herregård og herskab – Distinktioner og iscenesættelser på Nørre Vosborg og Hvedholm 1850-1920*, København 2017, s. 211-12. Eriksen, John: "Kongen og hans adel", i: Andersen, Britta og Roholt, Pernille: *Byens adelsgårde og palæer, Norden 1720-1800*, Dansk Center for Herregårdsforskning 2008, s. 26-27.
- 11 Rejseregnskab 30. oktober 1751.
- 12 Bilag fra kusken fortæller om transport til jagt, på visitter, hos "ambasadørs" og til *Amalienborg* den 10. november 1762, og grevindens skrædderregninger nævner "En grøn stiv skiørt til Jagd uniform med alt tillæg", regning fra Levin Hoptmann, 11. januar 1762.
- 13 Engberg, J: *Til hver mands nytte: Det kongelige Teaters historie 1722-1995*, bind 1, København 1995.
- 14 Regning underskrevet E.M. Brumand, Copenhagen 11. april 1752, for to "fontanger", det vil sige håropsætninger i vifteform. Regning underskrevet skrædder Wilhelm Holm, København 10. januar 1751, for en sort gros de tours-kåbe, det vil sige en kåbe i fornemt, broderet stof. På denne regning nævnes også "tvende manteau", der skal opstikkes, det vil sige draperes. Regning underskrevet Joh. Ad. Ströver, København, for arbejde udfærdiget 1753-55: Et fiskebensskørt og et snoreliv.
- 15 Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, s. 42.
- 16 Claus Bech, "Louise 18.12. 1724-19.12.1751, dronning", i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, København 1979-84. Tilgået online den 10. maj 2020 via denstoredanske.dk.
- 17 Kvitteret regning fra *Les Frères Martin*, København 1. april 1752. Udgifterne på regningen går tilbage til 30. november 1751. Eriksen understreger netop Enevældens tilstedeværelse i byrummet i forbindelse med begivenheder som dronning Louises begravelse i vinteren 1751-52, *Guð – Konge – By – Frederiksstad 250 år*, Kunstindustrimuseet 1999, s. 30. Troels Troels-Lund: *Dagligt liv i Norden*, bind 7, 6. udg. København 1969 (1. udg. 1879-1901), om sørgedragt og køretøjer i sørgedragt s. 372-73.
- 18 Thomas Lyngby: "Magtens og livets overgange", i: Lyngby, Thomas, Mentz, Søren og Olden-Jørgensen, Sebastian: *Magt og Pragt – Enevælde 1660-1848*, København 2010, s. 117.
- 19 Portrættet er også beskrevet i Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, s. 188-189.
- 20 Venborg Pedersen: *Luksus*, s. 167.
- 21 Regning for fremstillingen af fire adriennekjoler og en polonæse, Wilhelm Holm, København 10. april 1753. "Gingham eller gingang" opslag i: *Ordbog over det danske sprog*, tilgået online den 11. maj 2020. Fra *Supplement til ODS*, udgivet 1992-2005.
- 22 Ellen Andersen: *Moden i 1700-årene*, København 1977, s. 194. Se også Annette Hoff: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber*, s. 137 – den omtales her som umoderne i slutningen af 1700-tallet.
- 23 Ellen Andersen: *Moden i 1700-årene*, København 1977. Grundet bibliotekernes nedlukning under Covid-19 har det ikke været muligt at genfinde sidetal på oplysningerne.
- 24 Goffmann introducerede teorien om selvrepræsentationens scener i *The Presentation of Self in Everyday Life*, New York 1959.
- 25 Regning fra Levin Hoptmann, Copenhagen, 11. januar 1762. Regning fra Gebrüder Westervoll, Copenhagen, 7. december 1751. Regninger fra Wilhelm Holm, København, for eksempel 10. januar 1751, 1. marts 1752, 10. april 1753.
- 26 Se eksempelvis regning fra Nikolaj Rasmussen, København, 30. december 1752, regning fra Nikolaj Rasmussen, København, 10. januar 1768.
- 27 Regning fra skrædder Christen Linber (Lindberg), Liltved, 1. maj 1751.
- 28 Regning fra David Amberg, Hamborg, 6. maj 1752, regningen lister udgifter tilbage til september 1750.
- 29 Annette Hoff: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber*, s. 135-140.
- 30 Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, 119, 122-123.
- 31 Den ene af to regninger sendt fra David Amberg i Hamborg, begge dateret den 6. maj 1752, er for "silberband" leveret efter ordre fra geheimerådinde Reventlow.
- 32 Både Christen Linber eller Lindbergs regning (1. maj 1751) og Christian Ulrich Milans regning (1. Oktober 1751) nævner Liltved som lokation for udstedelsen.
- 33 Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, s. 157-158.
- 34 Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, s. 187.
- 35 Regning fra Christian Ulrich Milan, Liltved, 21. september 1754. Endnu en regning fra 11. juli 1755 fortæller om flere reparationer og indretning af rum.
- 36 Søren Snedkers navn er ridset ind i en rude på herregården, ligesom han formodes at stå bag et kunstfærdigt udsåret skab. Udstilling, *På sporet af herregårdens håndværkere*, Gammel Estrup 2019.
- 37 Hoff, Annette: *Gehrdt de Lichtenberg*, s. 222-232. Dyrmann, Kristine: *Ulstrup – bygningsarkivalisk undersøgelse*. Gammel Estrup/Slots- og Kulturstyrelsen 2018.
- 38 Dyrmann, Kristine: *Ulstrup*, Gammel Estrup 2018. Israelsen, N.J.: *Riemann - bygmester i Jylland*, Arkitekten 1965.
- 39 Kvitteret regning for bøger leveret 1745 fra Anna Maria Zimmermanns, Randers, 7. januar 1751.

- 40 *Østergård* ved Fjellerup, Israelsen, N.J.: *Gammel Estrup*, s. 44.
- 41 Ud af 33 kvitterede regninger fra 1751 med lokation angivet som enten *Gammel Estrup*, Auning eller Liltved angår de 16, eller omtrent halvdelen, udgifter til transport.
- 42 25. oktober 1751 betales der første gang for "fransk brændevin" hos C. Weigner i Aarhus. Pomeranser købt den 20. januar 1751 i Randers.
- 43 Regning underskrevet Eiler Sørensen, Estrup den 2. januar 1751, "Klapjagt på Fussingø". Regning fra Jens Lund, "for grevens bøsselås at reparere på Frijsenborg", 27. maj 1751, Regning underskrevet Chresten Laursen, 17. juni 1751, "ture i jagtvognen til Scheel".
- 44 Boeskov: *Herregård og herskab*, s. 211-12, Erichsen, "Kongen og hans adel", i: Andersen og Roholt, *Byens adelsgårde og palæer*, s. 27-27.
- 45 Oversigt over kvitteringerne i database. Søren Pedersen blev eksempelvis betalt for syv dages arbejde i marken i oktober 1751.
- 46 Vaskekone "Elena sal: Niels Hørups" regninger fra november 1752, januar 1753, marts 1753.
- 47 Skrædderregning fra "Christen Linber", Liltved, 1. maj 1751. Kvitteringer fra F. Lorenzen, Eyle Sørensen, Chresten Laursen, Rasmus Christophersen, Peder Jensen, Thomas Christensen, dateret januar-oktober 1751.
- 48 Regning for reparation af køkkentøj, kobbersmed Hans Fasting, Randers, 11. juli 1752.
- 49 Gartnerregning 14. april 1751, gartnerregning 22. maj 1754 (nævner udgifter for 1753-54). Skrædderregning fra Niels Rasmussen, Randers, den 7. oktober 1754.
- 50 "Reglement over mine Domestiques og Betienteres Løn og Maanitz Kost over alt ved mine Gaarder", Jørgen Scheel 14. april 1740. Gammel Estrup Godsarkiv, transskriberet materiale.

- 51 Skrædderregning Niels Rasmussen, Randers den 7. oktober 1754. Skrædderregning Nikolaj Rasmussen, København, 10. januar 1768.
- 52 Regninger fra vaskekone Birgitte Cathrine Sønderborg, København 19. juli 1762, 9. august 1762 og december 1762.
- 53 Thiset, Anders: *Danmarks Adels Aarbog*, 1901. Grev Scheels våbenskjold er ligesom Skeel-familiens inddelt i tre felter i farverne blå, rød og grå. Skjoldet er dekoreret med to hvide svaner.

Kildemateriale:

Rigsarkivet, Viborg: Gammel Estrup Godsarkiv. Pakke 48: Kvitterede regninger 1751-1756.
Rigsarkivet, Viborg: Gammel Estrup Godsarkiv. Pakke 49: Kvitterede regninger 1757-1772.
Gammel Estrup Godsarkiv, transskriberet materiale:
"Reglement over mine Domestiques og Betienteres Løn og Maanitz Kost over alt ved mine Gaarder", Jørgen Scheel 14. april 1740.

Litteratur:

Andersen, Ellen: *Moden i 1700-årene*, København 1977.
Asmussen, Benjamin: *Kinafarverne – mellem kejserens Kina og kongens København*, København 2019.
Boeskov, Signe: *Herregård og herskab: Distinktioner og isenesættelser på Nørre Vosborg og Hvedholm 1850-1920*, København 2017.
Engberg, Jens: *Til hver mands nytte: Det kongelige Teaters historie 1722-1995*, bind 1, København 1995.
Erichsen, John: *Gud – Konge – By – Frederiksstaden 250 år*, Kunstindustrimuseet 1999 (udstillingskatalog).
Erichsen, John: "Kongen og hans adel", i: Andersen, Britta og Roholt, Pernille: *Byens adelsgårde og palæer, 1720-1800*, Dansk Center for Herregårdsforskning 2008.

Greig, Hannah: *The Beau Monde – Fashionable society in Georgian London*, Oxford 2013.
Hoff, Annette: *Gehrdt de Lichtenberg – Storkøbmand, gods-ejer, pengeudlåner og fabrikant*, Horsens 2007.
Hoff, Annette: *Karen Rosenkrantz de Lichtenbergs dagbøger og regnskaber – Hverdagsliv 1771-1796 på herregården Bidstrup og i Horsens*, Horsens 2009.
Ilmakunnas, Johanna: *Et ståndsmæssigt liv: Familien von Fersens Livsstil på 1700-talet*, Helsinki 2012.
Ilmakunnas, Johanna og Stobart, Jon: *A Taste for Luxury in Early Modern Europe*, London 2017.
Israelsen, N.J., Nielsen, Vibeke, Nicolaisen, Frits m.fl.: *Gammel Estrup*, Randers 1993.
Israelsen, N.J.: *Riemann – bygmester i Jylland*, Arkitekten 1965.
Koudal, Jens-Henrik: *Grev Rabens Dagbog: Hverdagsliv i et adeligt miljø i 1700-tallet*, Odense 2007.
Lyngby, Thomas: "Magtens og livets overgange", i: Lyngby, Thomas, Mentz, Søren og Olden-Jørgensen, Sebastian: *Magt og Pragt – Enevælde 1660-1848*, København 2010, s. 114-130.
Stobart, Jon og Hahn, Andrew: *The Country House – Material Culture and Consumption*, Historic England (Swindon) 2016.
Stobart, Jon og Rothery, Mark: *Consumption and the Country House*, Oxford 2016.
Troels-Lund, Troels: *Dagligt liv i Norden*, bind 7, 6. udg. København 1969 (1. udg. 1879-1901).
Ulväng, Göran: "Klubbade stolar och bord: Auktionshandel med möbler 1720-1890", i: Andersson, Gudrun og Nyberg, Klas: *Kommers – historiska handelsformer i Norden under 1700- och 1800-talen*, Uppsala 2010, s. 101-113.
Venborg Pedersen, Mikkel: *Luksus – forbrug og kolonier i Danmark i det 18. århundrede*, København 2013.
Thiset, Anders: *Danmarks Adels Aarbog*, 1901.

Opslagsværker på nettet:

Claus Bech, "Louise 18.12. 1724-19.12.1751, dronning", i: *Dansk Biografisk Leksikon*, 3. udgave, København 1979-84. Tilgået online den 10. maj 2020 via denstoredanske.dk.
Ordbog over det danske sprog, tilgået online den 11. maj 2020.

Upubliceret materiale:

Udstilling: *På sporet af herregårdens håndværkere*, Gammel Estrup 2019.
Dyrmann, Kristine: *Ulstrup – bygningsarkivalsk undersøgelse*, Gammel Estrup 2018. Rapport til Slots- og Kulturstyrelsen.